

UDK: 314.15(497.115)"196"
314.117(497.115)"196"

DOI: <https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.dju.507-526>

Sava ĐURĐEVIĆ
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić
djurdjevicvasa@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9947-4016

Između migracije i povratka: iseljavanje u Tursku iz Novog Pazara i okoline tokom šezdesetih godina dvadesetog veka¹

Apstrakt: Proces iseljavanja iz Jugoslavije u Tursku, započet početkom pedesetih godina dvadesetog veka, u većem obimu zahvatio je Novi Pazar, Sjenicu i Tutin. Nakon prvog intenzivnijeg talasa iseljavanja tokom pedesetih godina, novi talas iseljavanja usledio je u sledećoj deceniji. Ideja ovog rada jeste da ukaže na dinamiku ovih migracija kroz perspektivu mikroistorije, na osnovu arhivske građe pohranjene u Istorijskom arhivu „Ras” u Novom Pazaru i Arhivu Jugoslavije. U radu se analizira politika lokalnih i partijskih organa vlasti prema procesu iseljavanja u Tursku tokom dva ciklusa iseljavanja. Rad ukazuje i na fenomen povratnika iz Turske u pomenute tri opštine, njegovu učestalost, kao i nastojanja lokalnih vlasti u ove tri opštine da se kroz rad na povratku iseljenika iz Turske, zaustavi dalja depopulacija ovih krajeva.

Ključne reči: iseljavanje, povratak, Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Turska, Makedonija, socijalistička Jugoslavija

Iseljavanja iz Jugoslavije u Tursku od pedesetih godina 20. veka bila su deo dugog istorijskog procesa, započetog tokom 19. veka sa postepenim povlačenjem Osmanskog carstva sa Balkana. Ove migracije su na prostorima koje su obuhvatile, kao i u kulturi sećanja zajednica aktera događaja ostavile duboke tragove. Predstavljale su značajne momente u istoriji obe jugoslovenske države, a i jedna i druga su na različite načine i iz različitih interesa nastojale da ih reše, podrže ili ograniče.² Tokom 20. veka bilo je ukupno šest

¹ Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog rada NIO po Ugovoru sklopljenom sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS broj: 451-03-136/2025-03 od 27. 1. 2025. godine.

² O politici obe jugoslovenske države prema iseljavanju u Tursku videti: Edwin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten?: Jugoslawische Migrantpolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)* (Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2013).

velikih migracionih talasa sa Balkana ka Turskoj, a onaj započet pedesetih godina uzima se kao peti po redu.³ Područje Novopazarskog sandžaka, odnosno njegove tri opštine u sastavu Srbije – Sjenice, Novog Pazara i Tutina, još od balkanskih ratova i tokom međuratnog perioda karakterisala je stalna migracija prema Turskoj.⁴ Teško breme i kolektivne traume iz Drugog svetskog rata za Srbe i muslimane u ovom kraju stavili su komunističko vođstvo pred težak zadatak – da u skladu sa vladajućom ideologijom bratstva i jedinstva, izgradi novo socijalističko društvo. Neuspeh države u procesu integracije Muslimana u novi društveni i vrednosni sistem, senke rata, kao i privredna nerazvijenost tri opštine, učinili su da to područje bude mesto stalne migracije i selidbi. Masovnijim migracijama ka Turskoj doprinela je kulturna i religijska bliskost sa tom zemljom kao značajni faktor.⁵

Temi migracija prema Turskoj posvećeno je više naučnih studija i radova, naročito s područja koje ovaj rad obrađuje.⁶ Cilj ovog rada je da na osnovu arhivske građe iz arhiva u Novom Pazaru i Arhiva Jugoslavije u Beogradu donese nove uvide u neka od pitanja vezana za iseljavanje u Tursku. Kroz perspektivu savezne, republičke i lokalne politike rad ukazuje na povezanost iseljavanja u Tursku i kasnije omogućenog povratka, od 1952. godine do kraja šezdesetih godina 20. veka. Prvi deo rada posvećen je analizi politika lokalnog rukovodstva u Novom Pazaru prema iseljavanju u Tursku, kao i zajedničkim nastojanjima da se uz pomoć saveznih i republičkih vlasti ove migracije ograniče. Drugi deo rada nastoji da pruži odgovor na pitanje zašto je omogućena repatrijacija iseljenika iz Turske, ali i to sa kakvim su se administrativnim i zakonskim preprekama suočavale vlasti u ovim krajevima, ali i sami povratnici.

Prvih godina po okončanju Drugog svetskog rata Jugoslavija i Turska nalazile su se na različitim stranama blokovski podeljenog sveta. S idejom dalje modernizacije, kao i večite paradigme turskog geostrateškog položaja, straha od ruskih tj. sovjetskih pretenzija na moreuze, Turska se sve više okretala Zapadu. Kulminacija takve politike, nakon održane neutralnosti u Drugom svetskom ratu, bila je ulazak Turske u NATO 1952. godine. Nakon jugoslovenskog raskida sa Informbiroom (1948) i postepenog spoljnopolitičkog otvaranja prema Zapadu, došlo je do veće dinamike u razvoju odnosa

³ Frances Trix, *Urban Muslim migrants in Istanbul. Identity and Trauma Among Balkan Immigrants* (London; New York: I. B. Tauris, 2017), 16.

⁴ Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006); Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka* (Sarajevo: Muslimanska biblioteka, 1991).

⁵ Prema procenama koje daje Edvin Pezo, iz južnih krajeva jugoslovenske države (Sandžak, Kosovo i Metohija, Makedonija) tokom međuratnog perioda iselilo se između 64.000 i 78.000 ljudi. Više u: Edvin Pezo, „‘Re-Conquering’ Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918–1941)”, in *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the Post-Yugoslav Region 19th–21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009), 82.

⁶ Vidi spisak literature na kraju.

sa Turskom. U duhu takvog razvoja odnosa ove dve države došlo je do ponovnog pokretanja pitanja iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku.⁷ Vrhunac u razvoju jugoslovensko-turskih odnosa⁸ bilo je sklapanje Balkanskog pakta sa Grčkom u Ankari 28. februara 1953. godine.⁹ Pitanje iseljavanja jugoslovenskih državljana turske nacionalnosti Turska je pokrenula već 1949. godine, kada je jugoslovenska strana pokazala nezainteresovanost po tom pitanju. Jugoslavija se držala zvaničnog stava da iseljavanje nije bilo u ekonomskom i privrednom interesu zemlje. U periodu do 1953. godine iseljavanje u Tursku se odvijalo kroz različite vidove neformalnih praksi, da bi iste godine nakon posete Mehmeta Fuata Koprlua, turskog ministra spoljnih poslova, Jugoslaviji došlo do sklapanja tzv. Džentlmenskog sporazuma sa Josipom Brozom Titom, koji je imao karakter usmenog dogovora.¹⁰ Takav dogovor jugoslovenskog i turskog državnika bio je povod da dođe do potpisivanja uputstva između Državnog sekretarijata inostranih poslova i turske ambasade u Beogradu. Uputstvo je predviđalo iseljavanje jugoslovenskih državljana turske nacionalnosti iz Jugoslavije, a kao zvaničan razlog istaknuta je ideja spajanja članova užih porodica, s onima iseljenim u ranijem periodu

⁷ Tokom međuratnog perioda Jugoslavija i Turska vodile su duge pregovore oko regulisanja pitanja iseljavanja. Kulminacija takvih pregovora bio je sporazum sklopljen u Istanbulu jula 1938. godine, kojim je bilo predviđeno da se iz Jugoslavije u Tursku za ukupno pet godina iseli oko 40.000 porodica. Konvencija je predviđala modalitete i obaveze jugoslovenske i turske strane, u pogledu pitanja državljanstva i rešavanja imovinskih pitanja iseljenika, njihovog transporta u Tursku. – Авдија Авдић, „Југословенско-турски преговори о исељавању муслиманског становништва у периоду између два светска рата“, *Новойазарски зборник* 15 (1991): 112–125; Vladan Jovanović, „Intermisijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljavanju 'neslovenskog elementa' u Tursku“, *Prilozi*, 35 (2006): 105–124; Vladan Jovanović, „In search of homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941?“, *Tokovi istorije*, 1/2 (2008): 56–67.

⁸ O jugoslovensko-turskim odnosima u međuratnom periodu videti: Владан Виријевић, *Јуґословенско-турски економски односи 1918–1941* (Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2018), 37–104; Сава Ђурђевић, „Мустафа Кемал Ататурк и Турци у српској јавности током тридесетих година двадесетог века“, *Башџина*, 61 (2023): 343–356.

⁹ O jugoslovensko-turskim odnosima u godinama stvaranja Balkanskog pakta videti: Жељко Мирков, „Спољна политика Југославије и питање 'Балканског пакта'“ (Докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитет у Београду, 2018); *Balkanski pakt 1953/1954: zbornik dokumenata*, pr. Terzić Milan i drugi (Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005); Dilek Barlas, „Turkey and the Balkans: Co-operation in the Interwar and Post-Cold War Eras“, *Turkish Review of Balkan Studies* 4 (1998/1999): 65–81.

¹⁰ Koprulova poseta Jugoslaviji trajala je od 20. do 26. januara 1953. godine. Tokom svoje posete on se sastao sa Titom u Beogradu i na Brionima. U zvaničnoj prepisci sa ovih sastanka nigde se ne spominju pregovori oko pitanja iseljavanja stanovništva. Tada vođeni razgovori uglavnom su se bazirali na opštepolutičkim pitanjima, prvenstveno iz domena spoljne politike, Balkanskog pakta i načina za produbljivanje jugoslovensko-turske saradnje. – Arhiv Jugoslavije (AJ), Kabinet predsednika Republike (837), I–3–a/119–2, Prijem ministra spoljnih poslova Republike Turske Fuada Keprilija kod P. R. J. B. Tita, 22. 1. 1953 na Brionima; Edvin Pezo, „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938 i 'Džentlmenskog sporazuma' iz 1953 – Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku“, *Tokovi istorije*, 2 (2013): 97–122.

iz Jugoslavije. Kao kriterijum za određivanje pripadnosti turskoj nacionalnosti, a u vezi sa tim i iseljavanjem, uzet je turski jezik i nacionalno opredeljenje svakog pojedinca prilikom popisa stanovništva posle 1944.¹¹

Osobenost migracije započete tokom pedesetih godina iz Jugoslavije ka Turskoj bila je ta da je to bio drugi najveći talas useljavanja u Tursku, u periodu nakon Drugog svetskog rata, nakon Bugarske.¹² Pored činjenice da je ovo iseljavanje bazirano na Džentlmenском sporazumu dve države, teret migracije i odluka da se isele padala je na same aktere ovog procesa. Pravo da migriraju dodeljeno je ljudima koji su mogli da dokažu da su turske nacionalnosti. Iako je dokazivanje turske nacionalne pripadnosti bio nužan korak u procesu iseljavanja, u slučaju Jugoslavije se pokazalo da je glavnu ulogu u sticanju prava na iseljavanje imala pripadnost islamskoj veroispovesti. U skladu sa turskim zakonom o naseljavanju, iseljenici iz Jugoslavije su spadali pod kategoriju nacionalnih ili slobodnih migranata (tur. *serbest göçmen*), a to je podrazumevalo da se radi o iseljenicima sa teritorije nekadašnjeg Osmanskog carstva. Položaj slobodnih migranata označavao je da nisu dobijali zemlju od države, i da su se mogli naseliti bilo gde u Turskoj, za šta su dobijali izvesne poreske olakšice. Proces iseljavanja je podrazumevao da se lice koje se iseljava nakon dobijanja *vesike*, garantnog pisma od strane svojih rođaka u Turskoj, odriče jugoslovenskog državljanstva.¹³

Kako je sporazum potpisan između Jugoslavije i Turske podrazumevao da će se iseljavati pripadnici turske nacionalne manjine, rezultati popisa stanovništva sprovedenog u Jugoslaviji 1953. godine doveli su do rapidnog povećanja Turaka u Jugoslaviji, u periodu od prethodnog popisa.¹⁴ Prema rezultatima popisa sprovedenog u Jugoslaviji 1948. godine, ukupan broj Turaka bio je 97.954. Od toga broja njih 95.940 živelo je u Makedoniji, a 1914 na Kosovu i Metohiji. U tri sreza kojima su pripadali Novi Pazar, Sjenica i Tutin gotovo da nije bilo Turaka. Popisom iz 1953. godine, u Jugoslaviji je bilo ukupno 259.535 Turaka. Od ukupnog broja Turaka u Makedoniji je bilo 203.938, na Kosovu 34.583, a na području Novog Pazara, Sjenice i Tutina skoro 15.000. Primećuje se da je ovaj eksponencijalni rast bio direktna posledica povećanog broja zahteva za iseljavanjem u Tursku, i to na onim prostorima na kojima je iseljavanje bilo najintenzivnije.¹⁵ Politika srpskih repu-

¹¹ AJ, 837, I-3-a/119-6, Poseta predsednika Vlade i ministra spoljnih poslova Adanana Menderesa, prilog br. 4.

¹² H. Yildırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç* (İstanbul: Kum Saati, 2001), 328.

¹³ Burcu Akan Ellis, *Shadow Genealogies. Memory and Identity among Urban Muslims in Macedonia* (New York: Columbia University Press, 2003), 41-42.

¹⁴ „Popis stanovništva 1953”, Republički zavod za statistiku, datum pristupa 22. 2. 2025. /<https://publikacije.stat.gov.rs/G1953/Pdf/G19534001>

¹⁵ AJ, Savezno izvršno veće (130), 993, Stenografske beleške sa sednice Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, održane 19. 12. 1957, str. 34; Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka* (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 107.

bličkih organa, usled velikog broja zahteva za istup iz jugoslovenskog državljanstva naročito među albanskom populacijom na Kosovu i Metohiji,¹⁶ kao i među muslimanima u Sandžaku, zasnivala se na zvaničnom stavu da se iseljavanje dozvoljava samo pripadnicima turske nacionalne manjine. Savezne i republičke vlasti bile su svesne kakve je posledice izazvao sporazum sa Turskom u pogledu identiteta potencijalnih iseljenika. Svima je manje ili više bilo jasno da nedefinisanost identiteta muslimanskog stanovništva na onim prostorima na kojima se vlast Osmanskog carstva najduže zadržala, stvara pogodno tle za proizvoljnost prilikom određivanja nacionalnog identiteta, u kontekstu iseljavanja u Tursku.¹⁷

Iseljavanje

Veliki broj iseljenika iz međuratnog perioda sa ovog područja podstakao je svoje rođake na iseljavanje. Takve informacije veoma su brzo stizale do lokalnih organa vlasti. Pravedane su činjenicom da je u sklopu propagande iz zemalja Istočnog bloka i jugoslovenske političke emigracije govoreno da se jedan broj ljudi seli za Tursku. U prvom trenutku ovom pitanju nije bila poklanjana posebna pažnja.¹⁸ Protokolom vremena lokalne vlasti postajale su svesnije ovog problema, kao i činjenice da se beleži konstantan porast lica koja podnose zahtev za istupanje iz jugoslovenskog državljanstva. Tako je tokom 1956. godine to bila jedna od tema sastanka Opštinskog komiteta Saveza komunista u Novom Pazaru. Motivi koji su muslimansko stanovništvo ovih opština podsticali na iseljavanje klasifikovani su u nekoliko grupa. U prvom redu se mislilo na one religijskog karaktera, i uticaja komunizma kao ideologije koji ljudima nije omogućavao da religiju upražnjavaju na način na koji su navikli. Na istom sastanku kao uzrok razmatran je uticaj rodbinskih veza. Postojala je praksa da potencijalni iseljenici pre formalnog iseljavanja odlaze u Tursku kod svojih ranije iseljenih rođaka, i na taj način steknu uvid u tamošnje uslove života. Velika pažnja bila je posvećena i motivima ekonomske prirode, usled širokih mera agrarne reforme, nacionalizacije, što je dovelo do osiromašivanja velikog broja porodica. Na poslednjem mestu, u širokoj lepezi uzroka i motiva koji su Muslimane podsticali na iseljavanje,

¹⁶ Zoran Janjetović, „Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s”, *Tokovi istorije* 30, no. 3 (2022): 93–118; Nurcan Özgür Baklacioğlu, *Dış Politika ve Göç: Yugoslavya’dan Türkiye’ye Göçlerde Arnavutlar (1920–1990)* (İstanbul: Derin Yayınları, 2010); Сава Ђурђевић, „Турска национална мањина на Косову и Метохији током педесетих година двадесетог века”, у *Косово и Метохија кроз чињенице, шумачења и симболе*, књ. 2, ур. Весна Зарковић и Ивана Женарју Рајовић (Лепосавић: Институт за српску културу), 201–214.

¹⁷ Videti: Anna Zadrozna, „Reconstructing the past in a post-Ottoman village: Turkishness in a transnational context”, *Nationalities Papers*, 45, no. 3 (2017): 524–539.

¹⁸ Istorijски архив „Ras” Novi Pazar (IARNP), Gradski komitet SKS Novi Pazar (GK SKS NP), K2, Izveštaj GK KPS NP o izborima za organe NF u NP (upućen OK SKS Kragujevac), 22. 2. 1952.

nabrojani su oni psihološke prirode, usled straha od rata i novih pokolja, pritisaka Udbe, odnosno onih motiva koji su ostavili duboke traume u kolektivnom sećanju.¹⁹ Kako je do 1958. godine iseljavanje počelo da poprima sve veći intenzitet, u periodu od 1959. do 1964. godine administrativnom uredbom bilo je zabranjeno iseljavanje sa područja SR Srbije u Tursku, a bilo je dozvoljeno samo licima turske nacionalnosti. Ramiz Crnišanin, sekretar Opštinskog komiteta SK u Novom Pazaru, kasnije je govorio o tome da politička akcija nije davala rezultate, u pogledu obustave iseljavanja tokom prvog ciklusa. Crnišanin je istakao da je administrativna zabrana iseljavanja, koju je donelo Izvršno veće Srbije krajem 1958. godine, bila zasluga novopazarskih komunista.²⁰

Crnišaninova ocena o otvorenom protivljenju novopazarskih komunista iseljavanju tokom pedesetih godina veoma je upitna. S jedne strane, odnos novopazarskih komunista prema pitanju iseljavanja oslikavaju i slučajevi isključenja onih članova partije koji su se spremali za iseljavanje. To se desilo tokom 1956. godine u slučaju Hamze Rupića, sekretara Saveza komunista pri preduzeću „Transport” u Novom Pazaru. Imenovano lice se izjasnilo da svoj život želi da nastavi u Turskoj, a na sednicama partijskih organa je ocenjeno da je on davao lažna obećanja da se neće seliti, dok je istovremeno sakupljao potrebnu dokumentaciju za iseljavanje. Partijska organizacija pri preduzeću „Transport” donela je odluku da je njegovo članstvo u Savezu komunista bilo podređeno isključivo ličnom interesu. Ista sudbina zadesila je Sulejmana Mulića, zaposlenog u preduzeću „Napredak”, koji je odluku o iseljavanju doneo podstaknut porodičnim razlozima. U obrazloženju Mulićevog isključenja konstatovano je da on ne želi da živi u Jugoslaviji, iako mu je bio vrlo dobro poznat stav Saveza komunista o odlasku u Tursku.²¹ Ovakve odluke mogu navesti na zaključak da su tokom prvih godina iseljavanja u Novom Pazaru komunisti na taj problem gledali u duhu naoštrene ideološke borbe i viđenja iseljenika kroz prizmu izdajnika kako ideologije, tako i jugoslovenske države.²² Da se pretpostavi da je ovo pitanje diferenciralo pazarske komuniste u periodu kada je migracija ka Turskoj počinjala da uzima većeg ma-

¹⁹ „Uvodno izlaganje o političkoj situaciji i zadacima SK u opštini Novi Pazar na sednici OK SKS (1956) 26. 12. 1956”, u Ramiz Crnišanin, *Rasprave (Dokumenta, polemike, članci i predlozi)* (Beograd: Mrlješ, 1999), 15–22.

²⁰ Ramiz Crnišanin, *Tjesna čaršija* (Novi Pazar: Damad, 1992), 191.

²¹ IARNP, OK SK Novi Pazar, K10, Odluka OO SK Transportnog preduzeća „Transport” iz Novog Pazara o partijskoj kazni Rupiće Hamze, 5. 12. 1956; Odluka OO SK preduzeća „Napredak” u Novom Pazaru o partijskoj kazni Mulić Sulejmana, 10. 12. 1956.

²² Još jedan slučaj isključenja iz Partije otkriva veoma zamršenu političku situaciju u ovom kraju nakon Drugog svetskog rata. Radi se o slučaju Šefka Tuzinca, člana Saveza komunista. Tuzinac je bio rodbinski povezan sa porodicom Hasana Zvizdića, kolaboracioniste i šefa muslimanske milicije u Sjenici tokom rata. Zvizdić je nakon rata pobegao u Tursku, a njegovoj porodici je Tuzinac pomogao da se iseli u Tursku 1956. godine. Zbog tog postupka Šefko Tuzinac je osuđen na partijskom sastanku i isključen iz članstva Saveza komunista. – IARNP, OK SKS Novi Pazar, Zapisnik sa sastanka OK SKS Novi Pazar, 25. 12. 1956.

ha. Jedan deo njih na to nije gledao kao na politički problem, imajući u vidu broj zainteresovanih spram ukupnog broja stanovnika Novog Pazara. Neke grupe koje su se spremale za iseljavanje, poput trgovaca ili zanatlija, opisivane su kao neprijateljski raspoložene prema Jugoslaviji, ili kao grupe pojedinaца u „čije glave jugoslovenski patriotizam sporo ulazi”.²³ Jedan od zaključaka koji je usvojen na partijskom sastanku krajem 1956. godine omogućava uviđanje približnijeg stava lokalnog rukovodstva prema iseljavanju u Tursku. U zaključku se ističe da je „urađeno puno toga da se masama objasni linija socijalizma”. Dalje se ističe da pojedinci ili grupe, koji „nisu mogli da prihvate ispravnost socijalističkog puta i treba da se iseljavaju za Tursku”.²⁴ Zapravo, radilo se o tome da su potencijalni iseljenici iz sandžačkih opština tokom prvog ciklusa iseljavanja viđeni kao kočnica daljeg razvitka ovih krajeva i da je iz toga proistekao stav da im treba dozvoliti iseljavanje.²⁵ Jedan deo lokalnih struktura je iseljenike u Tursku posmatrao kroz prizmu drugosti i nazadnosti. Takvo razmišljanje možda bliže ilustruju reči izrečene na savetovanju u Tutinu iz 1967. godine od strane predsednika SO Rožaje Amira Redžovića, koji je naglasio da je glavni uzrok iseljavanja u Tursku „zaostalost od zemlje gde ljudi upravo odlaze”.²⁶

Usled velikog broja zainteresovanih za iseljavanje, već tokom 1954. godine započelo se sa privremenim iseljavanjem u Makedoniju.²⁷ Zainteresovani za iseljavanje podnosili su zahtev za istup iz srpskog republičkog državljanstva u cilju trajnog nastanjenja u Makedoniji, odakle je prvobitno nakon godinu dana stalnog boravka bilo moguće organizovati iseljavanje u Tursku. Usled velikog migracionog pritiska sa kojim je Makedonija bila suočena, povodom iseljavanja Turaka iz nje i doseljavanja iz ostalih republika, stvarale su se razne poteškoće. Problemi su bili brojni, a najviše su se odražavali na pitanje materijalne obezbeđenosti iseljenika iz ostalih jugoslovenskih republika, njihovog zaposlenja i drugih. Kako je za iseljenike Makedonija predstavljala prelaznu putanju ka konačnom iseljenju u Tursku, od 1956. godine na saveznim i republičkim organima vlasti razmatrali su se modaliteti na koji način zaustaviti ili smanjiti ove unutrašnje migracije.²⁸ Strahil Gli-

²³ IARNP, OK SK Novi Pazar, Zapisnik sa sastanka OK SKS Novi Pazar, 19. 10. 1956.

²⁴ IARNP, OK SK Novi Pazar, Zapisnik sa sastanka OK SKS Novi Pazar, 25. 12. 1956.

²⁵ AJ, 130, 993, Zapisnik sa sednice Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog veća, održane 19. 9. 1957. godine, Problem iseljenja Turaka iz Jugoslavije, 12.

²⁶ Crnišanić, *Rasprave*, 32–33.

²⁷ O iseljavanju iz Makedonije u Tursku videti: Салим Кадри Керими, *Исељувањето на Турција од Македонија во Турција по Втората светска војна* (Скопје: Академски печат, 2021); Борче Илиевски, „Политички, економски и просветни аспекти на исељувањето на турско население од Македонија во педесетите години на XX век”, *Историја* XLII, 1–2 (2007): 49–61; Borche Ilievski, „The Ethno-Demographic Changes in the People’s Republic of Macedonia: The emigration process of the Turkish and Muslim Population”, *Macedonian Historical Review*, vol. 1 (2010): 167–182.

²⁸ Prema pregledu napravljenom u tadašnjoj SR Makedoniji 1963. godine procenjivalo se da se do tada u Makedoniju, sa ciljem iseljenja u Tursku, iz ostalih jugoslovenskih republika

gov, predsjednik makedonske republičke skupštine, izneo je na sednici Odbora za unutrašnju politiku SIV-a predlog o donošenju administrativne mere da se makedonsko državljanstvo može steći tek nakon pet godina boravka na njenoj teritoriji, a ne nakon godinu dana, kako je prvobitno bio slučaj.²⁹ Cilj ovakve administrativne mere proistekao je iz potrebe da se smanji pritisak na Makedoniju, koja je tih godina predstavljala most i privremeno borište onih koji su se iseljavali u Tursku. S druge strane, bilo je jasno da će oni koji se doseljavaju učiniti sve da se isele u Tursku, na ovaj ili onaj način, kako je to primetio Aleksandar Ranković, potpredsednik SIV-a, na istoj sednici (1956).³⁰ Od druge polovine 1957. godine makedonske vlasti su počele da odbijaju zahteve lica doseljenih iz ostalih jugoslovenskih republika, za dobijanje otpusta iz jugoslovenskog državljanstva. Istovremeno, započelo se sa primenom mere da se makedonsko republičko državljanstvo može steći tek nakon pet godina stalnog boravka u Makedoniji.³¹

Procedure oko ispisa iz srpskog i sticanja makedonskog republičkog državljanstva podrazumevale su prodaju imovine i podnošenje molbe za iseljavanje u kancelariji Mesne zajednice. Iseljenički akt je donosilo odeljenje za opštu upravu i unutrašnje poslove u opštini prebivališta, a lica koje se iseljavalo bilo je u obavezi da plati iseljeničku taksu. Nakon sticanja državljanstva, makedonski Sekretarijat za unutrašnje poslove bio je dužan da pošalje dopis u prethodno mesto prebivališta iseljenika, kako bi bilo izbrisano iz evidencije republičkog državljanstva, u ovom slučaju Srbije. Prema nekim podacima, sa područja Sjenice, Tutina i Novog Pazara u Makedoniju se od početka pedesetih godina do 1965. godine iselilo oko 4200 lica.³² Na osnovu uvida u iseljeničke akte donete u opštini Tutin krajem pedesetih i početkom šezde-

doselilo oko 26.000 ljudi, od toga se iz Bosne i Hercegovine doselilo 1851 lice, iz Crne Gore 2556 lica, iz Srbije 22.147 lica, od čega sa Kosova i Metohije 12.426 lica, a iz Sandžaka ukupno 4282 lica. – AJ, Savezna komisija za pitanje iseljenika (562), 52, Iseljavanje u Tursku uz otpust iz državljanstva, 5.

²⁹ AJ, 130, 992, Stenografske beleške sa sednice Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog veća, održane dana 18. 4. 1956, 29.

³⁰ Isto.

³¹ Na adrese vodećih rukovodilaca Makedonije stizala su brojna pisma Muslimana doseljenih u ovu republiku, sa zahtevom da se reši pitanje njihovog otpusta iz državljanstva. U jednom od takvih pisama upućenom Lazaru Koliševskom, predsedniku Narodnog sabora Makedonije, Bajram Džužević je tražio pomoć. Džužević se iz Novog Pazara doselio u selo Mađžari u okolini Skoplja 1954. sa suprugom i petoro dece. Decembra 1957. godine stigla mu je odluka da je njegov zahtev o otpustu odbijen. U pismu upućenom Koliševskom tražio je pomoć, pošto se njegova porodica nalazila u teškoj materijalnoj situaciji, usled toga što je prodao svoju imovinu u Novom Pazaru, a veći deo novca stečen od prodaje imovine potrošio je na razne iseljeničke takse. Upozorio je da se nalazi u dosta teškoj situaciji, da živi u nepovoljnim uslovima i da je suočen sa pitanjem kako da preživi, a da su mu počele dolaziti i suicidalne misli. – Arhiv MANU „Haralampije Polenakovik“, fond Lazar Koliševski, K. 43 P. 2 AE. 32.

³² IARNP, MOK, K1, Informacije o iseljavanju muslimanskog življa u Tursku uz otpust iz državljanstva – Sekretarijat za unutrašnje poslove SO Novi Pazar, novembar 1968, 2.

setih godina, stiče se utisak da su se iz Tutina mahom iseljavale zemljoradničke i višečlane porodice iz rubnih delova ove opštine.³³ Iseljavanja iz Tutina su od tri opštine možda i najviše bila podstaknuta ekonomskim razlozima. Tutin je bio daleko nerazvijeniji u odnosu na Sjenicu i Novi Pazar. Rast stanovništva tekao je brže od ekonomskog razvoja, a proces deljenja domaćinstava dovodio je do iscepanosti poljoprivrednih poseda, koji tako umanjeni nisu mogli poslužiti kao izvor egzistencije za višečlane porodice.³⁴ Iako je za mnoge Muslimane iz Sandžaka Makedonija predstavljala samo prolaznu stanicu na putu ka Turskoj, za jedan deo njih ona je bila i mesto gde su zauvek ostali.³⁵ Najveći broj njih naselio se u gradovima poput Skoplja, Velesa i Prilepa, i u selima u okruženju ovih gradova. Izbor je pao na ove gradove, pošto su Muslimani iz Sandžaka najčešće kupovali zemlju od Turaka koji su se iseljavali. Od sredine šezdesetih godina nije bilo masovnijih doseljavanja, a povećanje broja Muslimana poreklom iz Sandžaka u Makedoniji proisteklo je višom stopom nataliteta, a ne kao ranije njihovim doseljavanjima.³⁶ Oni koji se nisu iselili u Tursku, nastavili su svoj život i danas predstavljaju priznatu nacionalnu manjinu u Makedoniji.³⁷

Donošenjem novog zakona o jugoslovenskom državljanstvu, koji je stupio na snagu 1. januara 1965. godine, otvorio se lakši put za direktno iseljavanje Muslimana iz Novog Pazara, Sjenice i Tutina u Tursku, bez potrebe da se iseljavaju preko Makedonije.³⁸ Prema odredbama ovog zakona, otpust iz jugoslovenskog državljanstva davao se licu koje je podnelo zahtev za njega, pod uslovom da je navršilo osamnaest godina; da nema smetnji u pogledu vojne obaveze; da je izmirilo sve poreze i obaveze prema državi, obaveze iz socijalnog osiguranja i radnog odnosa; da je regulisalo imovinsko-pravne odnose iz bračnog odnosa; da se protiv njega u Jugoslaviji ne vodi krivični postupak zbog krivičnih dela, da nije osuđeno na kaznu zatvora, i kao poslednji uslov (što će biti važno u slučaju iseljavanja u Tursku), da je lice koje traži otpust primljeno ili je dokazalo da će biti primljeno u strano državljanstvo.³⁹

Ovakva zakonska regulativa dovela je do početka drugog ciklusa iseljavanja sa područja Novog Pazara, Sjenice i Tutina u Tursku. Taj ciklus će trajati sve do početka sedamdesetih godina. Istovremeno, lokalni organi vlasti u Pazaru posvetili su mu više pažnje, a karakteristika drugog ciklusa iseljavanja jeste i ta da se tokom njegovog trajanja rodila ideja o povratku jugo-

³³ IARNP, fond SO Tutin, K69, Iseljenička akta za 1960.

³⁴ IARNP, fond OK SK Tutin, Informacija o nekim uzrocima iseljavanja Muslimana u Tursku, 3. 2. 1967, list 2–3.

³⁵ Ејуп Мушовић, „Македонија као мост на путу исељавања санџачких Муслимана и као њихова нова домовина“, *Новопазарски зборник*, књ. 18 (1994): 135–143.

³⁶ Isto, 142.

³⁷ Sabina Pačariž, *The migrations of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the case of Sandžak* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016), 165–168.

³⁸ Isto, 169.

³⁹ *Службени лист СФРЈ*, 23. 9. 1964, 38/XX, 734.

slovenskih iseljenika iz Turske u Jugoslaviju. Posledice Brionskog plenuma 1966. godine navele su komuniste u Novom Pazaru da preispitaju svoju dotadašnju politiku prema ovim migracijama.⁴⁰ Neposredno nakon toga, među njima je započela otvorenija polemika o tome na koji način zaustaviti iseljavanje, ali i o njihovom predašnjem odnosu i politici prema ovom pitanju.⁴¹ Jedan od zaključaka sa sednice Opštinskog komiteta navodi na razmišljanje da su tada uočeni raniji propusti i da je rešeno da se ovom problemu želi pristupiti ozbiljnije. Kao zadatak pred novopazarske komuniste stavljena je obaveza da se ovog puta snagom političkih argumenata i drugim metodama suprotstave „neprijatelju”.⁴² Tražeći uzroke iseljavanja tokom šezdesetih godina, komunisti u Novom Pazaru nalazili su ih u istorijskom, ekonomskom i društveno-političkom kontekstu razvoja tih krajeva. Čini se da je tokom ove decenije na iseljavanje gledano kroz motive ekonomske prirode, to je upoređivano i sa migracijama srpskog stanovništva, koje je išlo ka privredno razvijenijim krajevima unutar zemlje, dok je najveći deo muslimanskog stanovništva išao za Tursku. Motivi migracije muslimanskog stanovništva ka Turskoj traženi su u istorijsko-religioznom konstituisanju muslimana, koji su se teže adaptirali u nemuslimanskim sredinama. Takođe, razmatralo se i to da religija nije bila bitan uzrok iseljavanju, ali se njen uticaj nije zanemario, ona je izjednačavana sa nacijom kod iseljenika. Uzroci su traženi i u propagandi koja je sejala razdor između srpskog i muslimanskog stanovništva i koja je unosila psihozu nesigurnosti i straha za opstanak. Među potencijalnim razlozima navođene su i rodbinske veze. Pored svih nabrojanih motiva, jedan opšti zaključak koji je uzroke prvenstveno sagledavao kroz ekonomski momenat uporište je nalazio u tome da je područje tri opštine bilo i ostalo nerazvijeno, i pored određenog napretka nakon Drugog svetskog rata. Veliki napredak nije rešio probleme opšte nerazvijenosti i trebalo je omogućiti stalno povećanje tempa razvoja u odnosu na druge razvijenije krajeve.⁴³

Na sednicama različitih partijskih i lokalnih organa vlasti tokom šezdesetih godina više puta su razmatrani načini na koje bi se moglo zaustaviti dalje iseljavanje. Prilikom razmatranja motiva koji su mogli uticati na ponovno pokretanje iseljavanja, oni su se u manjoj ili većoj meri poklapali sa onim koji su i ranije bili aktuelni. Uz to na umu treba imati i dinamiku unutrašnjih

⁴⁰ Brionski plenum bio je naziv za Četvrtu plenarnu sednicu CK SK Jugoslavije, održanu 1. 7. 1966. na Brionima na kojoj je sa svih partijskih i državnih funkcija razrešen Aleksandar Ranković. Osuda delovanja organa Udbe i nacionalističke politike za koju je Ranković optužen, u kontekstu iseljavanja u Tursku naveli su komuniste u Novom Pazaru da započnu sa većom političkom akcijom u cilju zaustavljanja daljeg iseljavanja, a politika koju su ranije vodili po pitanju iseljavanja označena je kao pasivna.

⁴¹ Bandžović, *Iseljavanje Muslimana*, 128.

⁴² IARNP, OK SK Novi Pazar, K6, Zaključci Četvrtre proširene sednice OK SKS Novi Pazar, 28. 9. 1966, 38–41.

⁴³ IARNP, OK SK Novi Pazar, K7, Predlog Zaključka u vezi sa problemom iseljavanja muslimana u Tursku, Novi Pazar, septembar 1967.

pitanja u Jugoslaviji tokom šezdesetih godina, posebno otvaranje nacionalnog pitanja, i rađanje ideje o afirmaciji Muslimana kao posebne nacije, događaje vezane za smenu Aleksandra Rankovića i mnoge druge. Može se izneti uslovna procena da su se od završetka Drugog svetskog rata do sredine šezdesetih godina sa područja Novog Pazara, Sjenice i Tutina iselila ukupno oko 10.972 lica, ali je ta brojka verovatno veća. Ramiz Crnišanin je u intervjuu *Politici* izneo podatak da se radi o broju od preko 12.000 lica.⁴⁴ Međuopštinska konferencija tri opštine na više svojih sednica raspravljala je o problemima iseljavanja u Tursku. Neki od zaključaka, koje je ovo telo donelo januara 1971. godine, ticali su se sagledavanja uspešnosti politike lokalnih struktura prema ovom pitanju. Procenilo se da intenzivna kampanja političkih i društvenih organizacija jeste dala izvesne rezultate u pogledu prestanka iseljavanja, ali da je tome najviše doprinela mogućnost povratka jednog broja Muslimana iz Turske.⁴⁵

Povratak

Fenomen povratka u slučaju jugoslovenskih iseljenika u Tursku postao je izražen od kraja šezdesetih godina. Nemogućnost adaptacije na uslove života u Turskoj, jezička barijera i nerešeno pitanje identiteta stavljali su bivše jugoslovenske državljane u nezavidni položaj. Odlaskom u Tursku započinjao se novi život, a najčešće se iz Jugoslavije odlazilo samo sa manjim delom pokretne imovine. Takođe, u pravnom pogledu iseljenici poreklom sa područja Jugoslavije u Turskoj nisu predstavljali jugoslovensku emigraciju. Pod tim se podrazumeva da oni nisu imali status kao ostali jugoslovenski iseljenici, poput onih na privremenom radu u Zapadnoj Evropi. U slučaju onih iseljenih u Tursku u međuratnom i posleratnom periodu sam uslov iseljavanja bilo je odricanje od jednog državljanstva. Jugoslovenska diplomatska predstavništva u Turskoj na njih su gledala kao na lica poreklom iz Jugoslavije ili bivše državljane. Ekonomske teškoće i nemogućnost integracije u turski sistem, kao i identitetska pitanja, bili su samo neki od razloga koji su dovodili do razmišljanja o povratku. Stanje među jugoslovenskim iseljenicima sa područja Sandžaka donekle ilustruju reči Ramiza Duljevića, člana Opštinskog komiteta SK u Novom Pazaru, koji je naglasio da je prilikom jednog boravka u Istanbulu, među iseljenicima stekao utisak da se oni tamo više osećaju Jugoslovenima nego ljudi koji žive u Jugoslaviji. Istakao da je na jednoj proslavi pušten sarajevski radio i da je to kod iseljenika izazvalo momentalno plakanje. Odnos bivših jugoslovenskih državljana sa Turcima opisao je kao nezgodan, istakavši da njih Turci nazivaju Vlasima. Izneo je zapažanje da bi postojanje mogućnosti njihovog povratka dovelo do toga da se veliki broj

⁴⁴ Живорад Миновић, „Сеобе санџачких Муслимана”, *Политика*, 17. 3. 1968, 3.

⁴⁵ IARNP, MOK, K1, Informacije o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku, 23. 1. 1971, 2.

istih vrati, zato što oni više osećaju draž otadžbine, pošto su je izgubili.⁴⁶ Sličan predlog godinu dana ranije izrekao je Ejup Mušović, partijski funkcioner, u Novom Pazaru, na jednom od partijskih sastanaka, gde je kao kontrapredlog administrativnoj zabrani iseljavanja izneo ideju o liberalizaciji povratka iseljenika iz Turske. Predlog je obrazložio na osnovu utiska koji je stekao tokom boravka u Turskoj, gde je dosta iseljenika govorilo o želji da se vrati.⁴⁷

Kako bi se olakšala mogućnost povratka iseljenika iz Turske, Savezno izvršno veće je na sednici održanoj 27. septembra 1967. godine donelo uredbu o odobravanju stalnog nastanjenja stranaca u Jugoslaviji. Ova uredba je predviđala da oni iseljenici jugoslovenskog porekla koji su primili strano državljanstvo ne smeju momentalno biti primljeni u jugoslovensko, već im treba odobravati privremeni boravak dok im se ne reguliše stalno nastanjenje. Uz to lica koja podnose zahteve za iseljavanje bila su dužna da podnesu dokaze o materijalnoj obezbeđenosti. Uredba doneta 1967. godine predviđala je da licima albanske nacionalnosti, koja su se nakon rata iselila u Tursku deklarirajući se kao Turci, treba omogućiti povratak uz elastičniju primenu kriterijuma o pružanju dokaza o materijalnoj obezbeđenosti. Ovakva mera pravila je klasifikaciju u pogledu nacionalnog identiteta jugoslovenskih iseljenika u Turskoj, u kojoj je prevagu odnosio albanski. Isti izveštaj je preneo podatke jugoslovenskih predstavništava u Turskoj, po kojima najviše zahteva za povratak dolazi od lica poreklom sa Kosova i Metohije i Sandžaka. Jugoslovenska predstavništva u Turskoj iznela su zapažanje da bi po ovom pitanju trebalo voditi obazrivu politiku, da bi neka pozitivna rešenja o povratku mogla imati negativne posledice, zato što bi se najviše vraćale višečlane i materijalno neobezbeđene porodice. Takođe, takva situacija mogla je dovesti do određenih posledica u odnosima sa Turskom. Na predlog SIV-a o davanju prednosti licima albanske nacionalnosti u pogledu povratka, Državni sekretarijat za narodnu odbranu uneo je primedbu da bi ta lica trebalo tretirati kao i druge strance.⁴⁸ Ova žalba urodila je plodom, pa je donet jedan opštiji zaključak koji se tiče potencijalnog povratka iseljenika iz Turske, bilo da su albanske ili neke druge nacionalnosti. Prema ovoj uredbi bilo je predviđeno da se za povratnike iz Turske ne odobrava stalno nastanjenje, već privremeni boravak, dok se u svakom konkretnom slučaju ne utvrdi da li imaju obezbeđena materijalna sredstva i dok se ne reguliše ponovni prijem u jugoslovensko državljanstvo.⁴⁹

⁴⁶ IARNP, OK SK NP, K7, Zapisnik sa VIII sednice Opštinskog komiteta SKS Novi Pazar, 30. 6. 1968, 5.

⁴⁷ IARNP, OK SK NP, K6, Zapisnik i materijali sa IV proširene sednice OK SK Novi Pazar, 28. 9. 1966, 16.

⁴⁸ AJ, 130, 409, Zapisnik sa 22. sednice SIVA, 27. 9. 1967; Informacija o problemima stalnog nastanjenja stranaca u Jugoslaviji; Primedbe na informaciju o problemima stalnog nastanjenja stanaca u Jugoslaviji – predlog Državnog sekretarijata za narodnu odbranu, 26. 9. 1967.

⁴⁹ Isto.

Broj zahteva za povratak povećao se u periodu od 1965. do 1968. godine. SIV je na jednoj od sednica tokom 1968. godine doneo još jednu precizniju uredbu oko načina organizovanja povratka iseljenika iz Turske. Ova uredba je precizirala koja lica bi eventualno spadala među povratnike.⁵⁰ Usvojen je zaključak da po ovom pitanju ne treba odmah započinjati pregovore sa turskom vladom. Uredba je predviđala da lica koja žele da ostvare prijem u jugoslovensko državljanstvo treba da prvo podnesu zahteve preko jugoslovenskih diplomatskih predstavništava u Turskoj. Dalji postupak je predviđao da bi se rešenje o prijemu u jugoslovensko donosilo nakon otpusta iz turskog državljanstva. Radi ubrzanja procesa istupa iz turskog državljanstva, bilo je predviđeno da se dâ zajamčenje o prijemu u jugoslovensko. U slučaju lica koja su se već vratila u Jugoslaviju, postupak bi se mogao voditi i u zemlji, a njima bi se do donošenja rešenja o prijemu produžavao boravak. Podneti zahtevi za prijem u jugoslovensko državljanstvo trebalo bi da se razmotre u opštini u kojoj povratnik namerava da se nastani, radi utvrđivanja mogućnosti smeštaja i zaposlenja. U izuzetnim slučajevima bilo je predviđeno da se državljanstvo može dati onim iseljenicima koji ispunjavaju uslove iz člana 7 i člana 8 jugoslovenskog zakona o državljanstvu.⁵¹

Pored povećanog broja zahteva za povratak, na donošenje ovakve uredbe mogao je uticati i jugoslovensko-turski sporazum o uvođenju bezvизnog režima. Sporazum je potpisan 3. jula 1967. godine u Ankari, a njime je omogućeno državljanima dve zemlje da uz posedovanje važeće putne isprave jedne borave na teritoriji druge države do šezdeset dana.⁵² Ovakav sporazum omogućavao je turskim radnicima u Zapadnoj Evropi lakši tranzit kroz Jugoslaviju, a među njima je bilo i bivših jugoslovenskih državljana.⁵³ Indikativnim se čini da je do potpisivanja ovog sporazuma došlo u trenutku kada je drugi ciklus iseljavanja iz tri opštine uveliko trajao, a da su ubrzo nakon potpisivanja istog usledile uredbe o regulisanju povratka. Među potencijalnim iseljenicima u Tursku, naročito u tri opštine, kao praksa postojalo je to da pre konačnog iseljenja odlaze u posete svojim rođacima, da bi stekli uvid u uslove života u Turskoj.⁵⁴ S obzirom na zvaničan stav na saveznom, a naročito na lokalnom nivou, da treba raditi na sprečavanju iseljavanja, bezvizni

⁵⁰ Među eventualne povratnike spadala su sledeća lica: a) iseljenici koji su se deklarirali prilikom otpusta iz državljanstva kao Turci, a nisu turske narodnosti; b) lica koja su u Jugoslaviji bila duže vreme u radnom odnosu, a nisu se snašla u Turskoj, i koja bi produženjem radnog veka stekla pravo na penziju; c) penzioneri, invalidi i socijalni slučajevi koji u Jugoslaviji imaju rodbinu, lica koja se nisu mogla prilagoditi u novoj sredini, ili su se iselila u zemlje Zapadne Evrope.

⁵¹ AJ, 130, 441, Sednica SIVA 23. 10. 1968, Informacija o iseljavanju u Tursku uz otpust iz državljanstva, 13.

⁵² AJ, 130, 645, Ratifikacija sporazuma o ukidanju viza između SFRJ i Turske, 14. 7. 1967.

⁵³ AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142/II), I–495, Zaključci VII sjednice Savezne komisije za pitanje iseljenika održane 24. 12. 1968. godine, Jugosloveni u Turskoj, 11.

⁵⁴ AJ, 562, 52, Iseljavanje u Tursku uz otpust iz državljanstva, 7.

režim sa Turskom mogao je da posluži kao sredstvo u tom cilju. Potencijalni iseljenici su zahvaljujući bezviznom režimu bili u mogućnosti da lakše putuju u Tursku. Ranije iseljeni su ovim sporazumom dobili priliku da češće posećuju Jugoslaviju i da se kroz takve posete odluče na povratak.

U slučaju sandžačkih opština, ovakva uredba pokazala se dobrom i čini se da su kroz njenu primenu lokalni organi vlasti videli mogućnost zastavljanja daljih migracija ka Turskoj. Omogućavanje određenom broju iseljenika iz Turske da ostvare povratak i ponovo steknu državljanstvo stvara utisak o humanitarnom aspektu te odluke, imajući u vidu težak položaj istih u Turskoj. S druge strane, gledano iz perspektive savezne i lokalne politike, ovakvo rešenje dovelo je do niza političkih i administrativnih poteškoća. Masovniji povratak mogao je dovesti do problema u odnosima sa Turskom. Takođe, heterogena struktura povratnika, u pogledu materijalne obezbeđenosti, broja članova porodica, dovodila je lokalne vlasti pred veliko iskušenje. Na sednici MOK-a, održanoj novembra 1970. godine, ozbiljnije je razmatran problem povratnika iz Turske. Kao glavni razlog njihovog povratka istaknuta je nemogućnost integracije u Turskoj, ali i činjenica da su se našli u teškoj materijalnoj situaciji. Za one sa teškim ekonomskim stanjem ocenjeno je da su upali u zamku svojih rođaka koji su ih nagovorili na iseljavanje. Ponovni prijem u jugoslovensko državljanstvo predstavljao je svojevrsni paradoks položaja iseljenika u Turskoj. Momentalni upis u jugoslovensko državljanstvo mogla su steći samo lica kod kojih je bilo utvrđeno da za vreme svog boravka u Turskoj nisu stekla tamošnje državljanstvo, što je bio ređi slučaj.⁵⁵

Pitanje materijalnog i stambenog obezbeđenja povratnika iz Turske predstavljalo je poseban problem, zato što mnogi od njih nisu imali prave garancije o materijalnoj i stambenoj obezbeđenosti i kao takvi mogli su pasti na teret društvene zajednice.⁵⁶ Usled komplikovanije administrativne procedure,⁵⁷ veliki broj zahteva za rešavanje pitanja ponovnog upisa u državljan-

⁵⁵ Godinu dana od donošenja uredbe SIV-a, tačnije do 1968. godine u Novi Pazar se vratilo 13 porodica sa 50 lica, u Sjenicu su se vratile dve porodice sa 10 lica, a u Tutin četiri porodice sa šest lica. IARNP, fond MOK, SUP SO Novi Pazar – Informacia o iseljavanju muslimanskog življa u Tursku uz otpust iz državljanstva, novembar 1968.

⁵⁶ IARNP, MOK, K1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i o problemu povratnika iz Turske, novembra 1970.

⁵⁷ Uredba o organizovanju povratka podrazumevala je da zainteresovana lica, u jugoslovenskim diplomatsko-konzularnim predstavništvima podnesu zahtev za ponovni prijem u jugoslovensko državljanstvo. Za prijem u jugoslovensko državljanstvo, bilo je predviđeno da povratnici pruže dokaze o otpustu iz turskog. Radi ubrzanja postupka njihovog istupa iz državljanstva bilo je predviđeno da se ovim licima može izdati potvrda o zajamčenju prijema u jugoslovensko državljanstvo pod pretpostavkom da ispunjavaju zakonske uslove. Za lica koja su se već vratila u Jugoslaviju postupak je mogao da se vodi u zemlji, a do rešavanja ponovnog prijema u jugoslovensko državljanstvo dobila bi privremeni boravak. Ponovni zahtevi o prijemu bili su razmatrani u opštinama u kojima su povratnici namerali da se nastane, radi utvrđivanja mogućnosti smeštaja, zapošljavanja i materijalnog obezbeđenja. Takve zahteve razmatrala je komisija sastavljena od predstavnika društveno-političke zajednice. Konačnu odluku o ponovnom prijemu u državljanstvo donosio je

stvo dugo je čekao na rešavanje. Tako su na području opštine Tutin 1973. godine čak trideset i dve porodice čekale na povratak, a brojni zahtevi iz 1969. i 1970. godine bili su nerešeni.⁵⁸ Pored problema socijalne i ekonomske prirode, koje je stvarao povratak, lokalni organi upozoravali su na mogućnost nastanka nerešivih problema iz domena imovinskih odnosa i povratka neprijateljski raspoloženih lica prema Jugoslaviji. Potencijalni problem viđen je i u niskoj kvalifikacionoj strukturi povratnika i školovanju njihove dece koja nisu uvek govorila srpskohrvatski jezik. Prema statističkim podacima Međuopštinske konferencije tri opštine, do kraja 1970. godine vratilo se ukupno 35 porodica sa 147 članova, i 16 pojedinaca. Od ovog broja povratnika, državljanstvo je dobilo 29 porodica, 97 članova porodica i šest pojedinaca, a na državljanstvo je čekalo oko šest porodica sa 21 članom⁵⁹ i deset pojedinaca.⁶⁰

Ostavljanje mogućnosti za povratak nakon donošenja pomenute uredbe dovelo je do toga da se broj potencijalnih povratnika za nekoliko godina uveća na nekoliko hiljada. Diplomatska predstavništva u Ankari i Istanbulu nisu raspolagala tačnim brojevima, a povratnici su bili suočeni i sa velikim poteškoćama na turskoj strani. Turski organi su otežavali proces dobijanja otpusta iz državljanstva, pa je kod mnogih to doводilo do toga da se u Jugoslaviju vraćaju sa falsifikovanim jugoslovenskim ispravama, nabavljenim u Turskoj. Bezvizni režim sa Turskom doводio je do toga da su oni koji nisu mogli da ostvare otpust, nakon dolaska u posetu Jugoslaviji, odbijali da se vrate. Suštinu problema povratnika činila su pitanja otpusta iz turskog državljanstva i njihove egzistencije. Primena jednog od članova jugoslovenskog zakona o državljanstvu omogućavala je da se može vršiti direktan prijem u isto, bez prethodnog otpusta iz drugog. Na osnovu takve mogućnosti, u jugoslovensko državljanstvo je bilo primljeno 66 povratnika iz Turske. S druge strane, takva praksa bila je u suprotnosti sa uredbom SIV-a, a nije ni bila u duhu već pomenutog Džentlmenskog sporazuma, koji nije predviđao mogućnost povratka. Ona je mogla izazvati postavljanje pitanja sa turske strane o nrecipročnosti, a dugoročno je vodila stvaranju dvojnih državljana. Na taj način direktno se udaralo u temelje sporazuma sa Turskom, koji je

Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove. – IARNP, MOK, K1, MOK SKS opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin – SUP SO NOVI PAZAR – Informacija o iseljavanju muslimanskog življa u Tursku uz otpust iz državljanstva.

⁵⁸ IARNP, MOK, K1, Zapisnik sa regionalnog savetovanja, održanog u Novom Pazaru 28. 5. 1973, list 13.

⁵⁹ Verodostojnost ovakvih podataka je prilično upitna. Na osnovu istih se zaključuje da državljanstvo nisu dobili članovi svih porodica koje su se vratile ili koje su čekale na državljanstvo. Sigurno je da je u nekim slučajevima nekim članovima istih porodica odobreno državljanstvo, a nekima odbijeno. Odatle verovatno dolazi i do razlike u brojevima onih koji su se vratili i onih koji su dobili državljanstvo u odnosu na odbijene, ali u izvorima o tome nema podataka.

⁶⁰ IARNP, fond MOK, K1, Informacija o iseljavanju Muslimana u Tursku i njihovom povratku, 23. 1. 1971, Novi Pazar, 9.

počivao na ideji odricanja od jednog državljanstva. Da bi se takve mogućnosti predupredile, Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove je zauzeo načelan stav da se povratak i prijem u državljanstvo odobravaju samo onim licima koja podnesu dokaze o otpustu iz turskog državljanstva.⁶¹

Komplikovanu administrativnu proceduru organizovanog povratka i njegovu isprepletanost na tri nivoa vlasti odslikava jedan od zaključaka koji je donela Komisija CK SK Srbije o položaju Muslimana u Srbiji, 8. jula 1971. godine. Komisija je konstatovala da teškoće koje se javljaju prilikom zahteva za povratak treba brže otklanjati. Naglašeno je da treba utvrditi šta treba Republika, a šta Federacija da učini da bi se proces vraćanja odvijao pod istim uslovima kao i za sve druge povratnike. Istaknuto je da bi opštine mogle da predlože konkretnije mere Republici i Federaciji.⁶²

Zaključak

Iseljavanje u Tursku sa područja Novog Pazara, Sjenice i Tutina od početka pedesetih do kraja šezdesetih godina 20. veka osvetljava nekoliko problema ovog kraja, ali i ukupne državne politike prema njemu. Primećuje se da su savezni i republički organi vlasti na ovo područje gledali kao na nerazvijenost. U duhu takvih politika, i pored ostavljanja mogućnosti za povratak, nije preduzeta veća politička akcija da se zaustavljanje iseljavanja i povratak iseljenih u potpunosti omoguće. Iseljavanje u Tursku treba posmatrati kao kompleksan proces prožet nizom razloga ekonomske, političke, religiozne i kulturnološke prirode. Prvobitnom promenom jugoslovenskog zakona o državljanstvu 1964. godine direktno su se sudarile savezna i srpska republička politika. Dok je do 1964. godine administrativnom uredbom bilo zabranjeno iseljavanje sa područja Srbije, novi jugoslovenski zakon anulirao je takvu politiku i omogućio brži proces iseljavanja u Tursku na području tri sandžačke opštine. Kao otvoreno pitanje ostaje i to zašto lokalne strukture vlasti u partiji i opštinama nisu poduzele veće korake ka zaustavljanju iseljavanja. Omogućavanje povratka jednom broju iseljenika iz Turske dovelo je do niza poteškoća u prepletu različitih ingerencija saveznih, republičkih i lokalnih vlasti. Iako je povratak viđen kao mehanizam za zaustavljanje dalje migracije, njegovo sprovođenje dovodilo je lokalne strukture do brojnih problema.

Administrativne i zakonske prepreke, ambivalentnost savezne, republičke i lokalne politike, samo su jedan deo razloga koji povratak ovih iseljenika nisu mogli u potpunosti da omoguće. S jedne strane, verovatno je da je sama Jugoslavija ovome prilazila dosta obazrivo, usled zabrinutosti na koji način bi Turska mogla gledati na ova pitanja. Opšta nerazvijenost sandžačkih

⁶¹ Isto, 7.

⁶² IARNP, OK SK NP, K 8, Zaključci Komisije CK SK Srbije za rad na razvijanju odnosa među republikama, narodima i narodnostima o položaju Muslimana u SR Srbiji – zaključci usvojeni 8. 7. 1971. godine, uz učešće predstavnika opština u kojima žive Muslimani.

opština mogla je sprečavati lokalne strukture da energičnije rade na ovom pitanju, pošto se u slučaju povratnika najčešće radilo o licima težeg ekonomskog i imovinskog stanja. Iseljavanjem u Tursku iseljenici su gubili jugoslovensko državljanstvo. Ta činjenica je dovela do toga da ih je Jugoslavija mogla tretirati kao bivše državljane, ili lica koja su poreklom iz Jugoslavije. Takav status nije ostavljao Jugoslaviji mogućnost da im pruži veću zaštitu i pomoć u Turskoj. Paradigma njihovog položaja, između Jugoslavije i Turske, onemogućavala je da se energičnije radi na njihovom povratku, a same iseljenike ostavljala rastrzane između dve domovine, one imaginarne koju su videli u Turskoj, i bivše u koju su potencijalno nastojali da se vrate. Mnogi, i pored želje da se vrate, za to nisu bili u mogućnosti, priviknuti na nove uslove života u Turskoj, a u Jugoslaviji nisu imali čemu i kome da se vrate.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Jugoslavije: Fond 130, Savezno izvršno veće; Fond 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije; Fond 562, Savezna komisija za pitanje iseljenika; Fond 837, Kabinet predsednika Republike
- Istorijski arhiv „Ras” Novi Pazar: Fond, Opštinski komitet Saveza komunista Srbije Novi Pazar; Fond, Gradski komitet Saveza komunista Srbije Novi Pazar; Fond, Skupština opštine Tutin; Fond, Opštinski komitet Saveza komunista Tutin; Međuopštinska konferencija SK Novi Pazar, Sjenica i Tutin
- Arhiv na Makedonska akademija na naukite i umetnosti „Haralampije Polenjakovik”: Fond, Lazar Koliševski

Objavljeni izvori

- *Balkanski pakt 1953/1954: zbornik dokumenata*, priređivači Milan Terzić i drugi. Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005.

Štampa i periodika

- *Politika* (Cyrillic)
- *Službeni list SFRJ* (1964)

Literatura

- Avdić, Avdija. „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata”. *Novopazarski zbornik*, 15 (1991): 112–125. (Cyrillic)
- Ağanoğlu, Yıldırım, H. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi*. İstanbul: Kum Saati, 2001.
- Baklacioğlu, Özgür, Nurcan. *Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920–1990)*. İstanbul: Derin Yayınları, 2010.
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

- Barlas, Dilek. „Turkey and the Balkans: Co-operation in the interwar and Post-Cold war eras”, *Turkish review of Balkan studies* 4 (1998/1999): 65–81.
- Crnišanin, Ramiz. *Tjesna čaršija*. Novi Pazar: Damad, 1992.
- Crnišanin, Ramiz. *Rasprave*. Beograd: Mrlješ, 1999.
- Ellis, Akan, Burcu. *Shadow Genealogies. Memory and Identity among Urban Muslims in Macedonia*. New York: Columbia University Press, 2003.
- Đurđević, Sava. „Mustafa Kemal Atatürk i Turci u srpskoj javnosti tokom tridesetih godina dvadesetog veka”. *Baština*, 61 (2023): 343–356. (Cyrillic)
- Đurđević, Sava. „Turska nacionalna manjina na Kosovu i Metohiji tokom pedesetih godina dvadesetog veka”. U *Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja, simbole*, knjiga 2, uredile Vesna Zarković i Ivana Ženarju Rajović, 201–214. Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2023. (Cyrillic)
- Ilievski, Borče. „The Ethno-Demographic Changes in the People’s Republic of Macedonia: The emigration process of the Turkish and Muslim Population”, *Macedonian Historical Review*, vol. 1 (2010): 167–182.
- Ilievski, Borče. „Politički, ekonomski i prosvetni aspekti na iseluvanjeto na tursko naselenie od Makedonija vo pedesetite godini na XX vek”, *Istorija* XLII, 1–2 (2007): 49–61. (Cyrillic)
- Jovanović, Vladan. „In search of homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941?”, *Tokovi istorije*, 1/2 (2008): 56–67.
- Jovanović, Vladan. „Intermisijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljavanju ‘neslovenskog elementa’ u Tursku”. *Prilozi*, 35 (2006): 105–124.
- Janjetović, Zoran. „Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s”. *Tokovi istorije*, 3 (2022): 93–118.
- Kerimi, Kadri, Salim. *Iseluvanjeto na Turcite od Makedonija vo Turcija po Vtorata svetska vojna*. Skopje: Akademski pečat, 2021. (Cyrillic)
- Mirkov, Željko. „Spoljna politika Jugoslavije i pitanje ‘Balkanskog pakta’”. Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2018. (Cyrillic)
- Mušović, Ejup. „Makedonija kao most na putu iseljavanja sandžačkih Muslimana i kao njihova nova domovina”. *Novopazarski zbornik*, knj. 18 (1994): 135–143. (Cyrillic)
- Mušović, Ejup. „Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj”. *Zbornik radova Etnografskog instituta*, 12 (1981): 65–76. (Cyrillic)
- Pačariz, Sabina. *The migrations of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974: the case of Sandžak*. Sarajevo: Center for Advanced Studies, 2016.
- Pezo, Edvin. *Zwangsmigration in Friendedeszeiten?: Jugoslawische Migrantenspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*. Oldenbourg: Wissenschaftsverlag, 2013.
- Pezo, Edvin. „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938 i ‘Džentlenskog sporazuma’ iz 1953 – Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku”. *Tokovi istorije*, 2 (2013): 97–122.
- Pezo, Edvin. „‘Re-Conquering’ Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918–1941)”. In *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the Post-Yugoslav Region 19th–21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer, 73–94. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009.

- Trix, Frances. *Urban Muslim migrants in Istanbul. Identity and Trauma Among Balkan Immigrants*. London – New York; I. B. Tauris, 2017.
- Virijević, Vladan. *Jugoslovensko-turski ekonomski odnosi 1918–1941*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet, 2018.
- Zadrozna, Anna. „Reconstructing the past in a post-Ottoman village: Turkishness in a transnational context”. *Nationalities Papers* 45, no. 3 (2017): 524–539.

Summary

Sava Đurđević

Between Migration and Return: Emigration to Turkey from Novi Pazar and Its Surroundings in the 1960s

Abstract: The process of emigration from Yugoslavia to Turkey, which began in the early 1950s, significantly impacted the municipalities of Novi Pazar, Sjenica, and Tutin. Following an initial wave of migration during the 1950s, a new wave occurred in the subsequent decade. Based on archival materials from the Novi Pazar Archive and the Archives of Yugoslavia, this study aims to explore the dynamics of these migrations through the lens of microhistory. The paper examines the policies of local authorities and party organizations regarding emigration to Turkey. Additionally, it investigates the phenomenon of returnees from Turkey to these three municipalities, the frequency of their return, and the efforts of local authorities to curb further emigration by facilitating the reintegration of returnees.

Keywords: migration, return, Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Macedonia, Turkey, socialist Yugoslavia.

The emigration from Yugoslavia to Turkey, part of a broader Balkan migration trend since the 19th century, reflects the gradual retreat of the Ottoman Empire and a long-standing historical process. This migration shaped both Yugoslav states, the Kingdom and the Socialist Federal Republic. Following a 1953 agreement between Yugoslavia and Turkey, a fifth wave of migration to Turkey began in the 20th century, significantly affecting the Novi Pazar Sandžak region, particularly Novi Pazar, Sjenica, and Tutin. Under the agreement, emigration was restricted solely to members of the Turkish national minority. Consequently, during the 1950s, emigration from these municipalities was restricted. Local communist authorities aligned with federal policies and viewed emigrants as betrayers of socialism. Motivations for migration included historical, cultural, and economic factors, as well as familial ties with earlier emigrants. Despite administrative restrictions, many Muslims from Sandžak migrated to Macedonia, which initially had more lenient policies on renouncing Yugoslav citizenship. In 1965, Yugoslavia

liberalized its citizenship laws, enabling Muslims from Sandžak to emigrate directly to Turkey. This second phase of migration saw intensified efforts by local authorities to curb departures. Simultaneously, many earlier emigrants sought to return to Yugoslavia, aided by federal decrees permitting repatriation. However, the return process was complicated, as emigrants were not classified as typical Yugoslav expatriates but as former citizens. Bureaucratic hurdles, citizenship issues, and material insecurity created challenges for returnees. The interplay between federal, republican, and local policies revealed the ambivalence surrounding migration and return. This left emigrants and potential returnees torn between their homeland, Yugoslavia, and their new lives in Turkey, illustrating the complex dynamics of migration and repatriation during this period.